

Ўредү ишчилердин куран айда өдүп турган жанжыккан республикан жуунында алтай тил ле литературанын үредүчилеринин секциязын өткүрерине болушту методикалык ууламжылар

*Ж.И. Амырова, ИПК и ППРО –
нын алтай тил ле литератураны
үредеринин методиказынын
кафедразын жааны*

Ўредүниң чындыйын бийиктедери – үредүчилердин профессионал кеминен камаанду

(алтай тил ле литературанын үредүчилеринин профессионал кемин бийиктедери аайынча методикалык ууламжылар)

Алтай Республиканын үредү ишчилеринин билгирин бийиктедер ле такып профессионал үредү берер институт үредүчилеринин билгирин бийиктедер курстарда, семинарларда, тегерик столдордо 2012 жылдан бери Федерал эл-тергеелик үредү стандарттын төс некелтелерин бүдүрерге, эмдиги алтай тил ле литературанын урокторынын бүдүмдерин шиндеп, 4 бүдүм уроктын технологический картазын тургузарына жаан аяру салган, сурактар шүүжилген, методикалык ууламжылар бичилген. Мыны үредүчилер ижине кидим кийдирип турганы, темиккени, конкурстардан, ачык уроктордон онон до өскө иштерден иле көрүнөт. 2016 жылдан ала жаан аяру бүгүңги үредүде эн учурлу ла уур сурактардын бирүзине – ишти баалаарына салынган. Ўренчиктердин үредү турулталарын баалаарыла (метапредметле колбулу ла предметти үренеринин турулталары) семинарлар өткүрилген, кажы ла урокто үренчиктердин ижин баалаарыла бүдүм иштер өткүрери аайынча методикалык ууламжылар тургузылып чыгарылган.

Алтай Республиканын школдорынын алтай тил ле литературанын үредүчилери ФГОС-тын некелтелериле чырмайып иштейдилер.

Ўредүде болуп турган жангыртуларла колбой, бүгүңги күнде үредүчинин ижине жаан некелтелер салынат.

Эмдиги школдо иштеп турган үредүчи – үредип турган предмединин узы болор учурлу. Ўредип турган предмедин якшы билип, кажы ла үренчиктин билгиринин кемин бийиктедерине, оны темиктирерине, таскадарына ууландырылган ишти бир аай, эптү апарар учурлу.

Ўредүге «Профессиональный стандарт «Педагог» кийдирилип јат. Стандарттын некелтези: ишчи ле ишбереечинин колбулары јарталары:

үредүнин чындыгын бийиктедерине үредүчилердин билгирин теренжидери, профессионал узун бийиктедери.

Школдо иштеп турган кажы ла үредүчи, бойынын ижинин кемин билип, једикпестерин илелеп, оны билгирин, узун бийиктедериле иш өткүрер керек. Школдын башкараачылары кажы ла үредүчинин профессионал компетенцияларын шиндеп, үредүчиге болуш јетирерин, өрө кодүрерин (баштапкы ла бийик квалификационный категорияга аттестация өдөрин, кайралдар берерин) ылгап, јиит үредүчилерге болушчылар темдектеп, бүткүл школдын үредүзинин чындыгын бийиктедериле јаантайын иш өткүрер. База бир некелтелердин бирүзи кажы ла үредүчи үредип турган предмети аайынча анылу үредүлү болор учурлу.

Үредүчи бойынын ижин баалаары - ол карулу иш. Өскө үредүчинин ижин баалаары, профессионал ижин шиндеери оног күч иш.

Алтай Республиканын үредү ишчилеринин билгирин бийиктедер ле такып профессионал үредү берер институт 2018 јылдын тулаан айында республиканын школдорынын үредүчилеринин профессионал кемин шиндеер иштер өткүрген. Ол тоодо алтай тил ле литературанын үредүчилеринин билгири база шинделген.

Шинжү иштерде республиканын 32 школынын 37 алтай тил ле литературанын үредүчизи турушкан.

Мындый шинжү иштин амадузы: алтай тил ле литературанын үредүчилеринин үредип турган предмедин терен ондоп турганын, ФГОС-тын некелтелерин билерин, документ-бичиктерин ондоп, эмдиги уроктын бүдүмдерин ылгаштырып, ижинде тузаланып турганын чокымдап, илелеп алары.

Ишти текши бүдүргениле, үредүчилердин билгиринин орто кеми 67,5%.

Шинжү иштин јакылталары 4 бөлүктен турган. 1-кы бөлүктин јакылталары ФГОС-тын некелтелерин билерин, документ-бичиктерин ондоп, эмдиги уроктын бүдүмдерин ылгаштырып, текши үредү эдилгелерин темиктирери аайынча сурактарды шиндеген.

Текши алза, үредүчилер бу сурактарды ондоп, ижинде тузаланып турганы көрүлген. 1-кы бөлүктин јакылталарын текши бүдүргениле, үредүчилердин билгиринин орто кеми 87,5%.

2-чи бөлүктин јакылталары алтай тилдин грамматиказы аайынча сурактар болгон. Алтай тилдин тегин ле колболу эрмектери аайынча сурактар, колболу эрмектерди члендериле, синтаксисле ылгаары, схемазын тургузары, терминдерди јартаары. Бу ишти бүдүргенинин орто кеми 60,6 %.

Бу иште үредүчилердин көп сабазы колболу эрмектерди члендериле, синтаксисле ылгаарында јастырлар божоткон, 2 бүдүм схемазын

тургузарында база јастыралар болгон.

3-чи бөлүктин јакылталары алтай литературала колбулу болгон. Кееркедим чүмдемелдин эп-аргаларын билери, литературала шинжүчилердин иштерин билери, ондоп турганын шиндеери, кееркедим чүмдемелдин анализин эдери.

Үредүчилер көп јандай шинжүчилердин иштериле таныш эмес болгоны сезилген. Кееркедим чүмдемелдин анализин эдеринде күчсинип турган үредүчилер база туштаган. Орто кеми 58,5 % (14 баллдан 8,2 балл алган).

4-чи бөлүкте үредүчинин методический ижин шиндеерине јайклта берилген. Берилген үренчиктердин бүдүрген ижин шиндеп, јастыраларын түзедер, ол јастыраларды түзедериле кандый иш өткүрер аргалузы керегинде ууламјылар берер керек болгон. Онойдо ок, бу ишти кандайда баалаар аргалу: кандый бир бүдүм иштер тургузар керек болгон. Ишти бүдүрген орто кеми 64% (10 баллдын 6,4 балл алган).

Үредүчилердин бүдүрген иштерин шиндеп көргөжин, күчсинип турган сурактардын бирүзи – алтай тилле: колболу эрмектердин токтой түжер темдектерин тургузары, колболу эрмектердин бүдүмдерин табары, члендериле ылгаары ла 2 бүдүм схемаларын тургузары; алтай литературала: кееркедим текстти ылгаары. Мындый јастыралар алтай тилле, алтай литературала олимпиадаларда, ченелте-шинжү иштерде, экзамендерде үренчиктердин бүдүрген иштеринде база туштайт. Мынан көргөндө, кезик үредүчилер сурактын аайына чыкпай, терен билгирлер бербей турганы сезилет.

Алтай тил ле литературанын үредүчилеринин РМО-зында бу сурактарды илелеп, темиктирү иштерди өткүрип турар керек.

Алтай тил ле литературанын үредүчилерине бир канча методический ууламјылар бередис. Элден озо, үредүчи эрмек, оныла колбулу ондомолдорды ондоп алар керек, онон ары үренчиктерге јартап, олар эрмек-куучыннын чын тузаланып билерине јединер. Ненин учун дезе, бүдүрилген республикан ченелте иштерде 5-чи де, 7-9-чы да класстын үренчиктери ылгамалдарды јастыра эдет, эрмектин грамматический төзөгөзин де көргүзип болбой турган балдар бар. Эрмекти члендериле ылгаарында көп саба јастыралар бождодылат.

Эрмек – синтаксистин единицазы

Эрмек – эрмек-куучыннын төс единицазы, кижикандый бир шүүлтезин чыгара айдарга оныла тузаланат. Эрмек керегинде билерин јартап алала, күчсинип турган сурактарга токтоор. Эрмектин төс темдектери барын

үренчиктерге жартаар: ол эрмектин предикативный чиймүзи (грамматический тӱзӱгӱ), интонация (божодо айдылган үн), модальность. Схема ажыра кӱргүзип куучындаар.

Эрмектин тӱс темдектери

грамматический тӱзӱгӱ (предикативный чиймӱ)	божодо айдылган (интонация)	үн модальность
--	--------------------------------	----------------

Модальность – ол эрмекте айдылган шӱӱлтеге кижги бойынын кандый бир кӱӱнин (жаратканын, жаратпаганын, бодоштырганын, аланзыганын ла о.ӱ.) кӱргүскени. Модальность **реальный** болуп јат, болуп јаткан айалга керегинде чындык шӱӱлте айтканы, темдектезе: *Бӱгӱн тышкары айас кӱн*. Анайда ок модальность **ирреальный** база болор, кандый бир неменин болотонун кӱӱнзегени, оны сакыганы эмезе бодоштыра айтканы, темдектезе, *Эртен база ла бӱгӱнгидий айас кӱн туратан болзо кайдат*. Ирреальный модальность модальный сӱстӱр ажыра айдылат: *керек, учурлу, айабас, маат јок, кайдар, болбой* ло о.ӱ. Олор эрмектин учында турат.

Тегин эрмектердин **предикативный чиймӱзин (грамматический тӱзӱгӱзин)** табатаны кӱч эмес, колболу эрмекте бир канча предикактивный тӱзӱгӱ болуп, кош эрмектердин айдылаачызы кожулталар алынза, үренчиктерге грамматический тӱзӱгӱни табатаны уур боло берет.

Эрмектин тӱс темдектеринин бирӱзи **божодо айдылган үн (интонация)** болгонын балдарга оосло эрмектерди айдып ла айттыртып жартаар керек. Эрмекти айтканда, үн ӱрӱ кӱдӱрилип, ойто јабызаар учурлу, је качан үн ӱрӱ кӱдӱрилеле, тӱмӱн тӱшпеген болзо, эрмек божобогон, шӱӱлте јетире айдылбаган.

Таскаду иштерде, мындый јакылталар берерге јараар: балдар бойлоры эрмектердин токтогонын ла башталганын таап бичиир; тургускан токтой тӱжер темдектерин жартап, эрмектердин предикативный чиймӱзин тартып салар; эрмектин кандый темдектерине тайанып иштенгенин куучындап берер.

Учур согулта

Эрмекти оосло айтканда, учур (логический) согултанан эрмекти кандый амадула айтканы, нени айдарга сананганы јарталат. Учур (логический) согулта – ол эрмектин кандый бир сӱзин тыныда анылап айтканы.

Эрмектин кандый бир сӱзин тыныда айтканынан онын (эрмектин) учуры кубулып јат па деп суракка каруу берер. Темдектезе, *Кӱски каникулдарда бис он кӱн амыраарыс* деп эрмекте кӱски деген сӱскӱ учур

согултаны түжүргенде, амыраары кышкы да эмес, жаскы да эмес, жайгы да эмес, а күски каникулдарда болгоны жарталат. Мынайып учур согултаны эрмектин кажы ла сөзине жылдырар.

Анчада ла үлгер кычырганга, учур согултага аяру эдер керек. Л. Кокышевтин «Алтай уулдар» деп үлгеринин үзүгүн кычыртардан озо, кажы ла жолдо учур согултаны кандый сөскө түжүрерин темдектеп алар керек, онон үнле анылап, тыгыда кычырар. Үлгердин учурын ылгап, анда айдылган шүүлтени улалта бичиир. Бүгүнгү күнде алтай уулдар Алтайы учун, калыгы учун, билези учун сүреен каруулу болорына жаш үйени таскадар.

Жетирү, суракту, жакару эрмектер. Кыйгылу эрмектер

Айдылган амадузыла эрмектер жетирү, суракту, жакару болуп турганын, үн жанынан бу ла эрмектер кыйгылу ла кыйгылу эмес болор аргалу. Схемага тайанып, куучындап билерине темиктирер.

Эки төс члендү тегин эрмектер

Төс члендери аайынча эрмектер эки төс члендү ле бир төс члендү болор. Бир төс члендү эрмектин төс члени айдылаачы да, баштаачы да болор аргалу. Эрмектерди бичидип, төс члендерин тартырар: Кырдын ажусында Алтайды сыгын ајыкгайт, алтын айды мүүзине көдүрип алган тындалайт. Јүгүрүк суулардын кожонун тындап, јүрүмди јажына мактадым мен. Агаш аразында не де тырс этти. Аттардын јакшызы выставкага ийилген. Јүс бешке үлелер. Ак-айаста айдан Алтайга мөнүн төгүлет, ак јаланда ак кайын мөнгүнделип көрүнөт.

Баштаачылар *адалгышла, солумала, сөсколбула, тооломоло* айдыларын балдар бойлары түп шүүлте эдип чыгарар. Өскө таскадулардан баштаачы *кубулбасла, адалгыштын учурын алынган јарталгышла, адалгыштын учурын алынган эренгисле, јайылган эренгисле (субстантивированный), өткөниш сөслө* айдыларын көрөр.

Колболу эрмектер

Үренчиктер тегин ле колболу эрмектерди ылгаштырарына бежинчи класстан бери темиккен, оларды бой-бойынан ылгаштырар, чын кычырар, башказын јартаарына таскаду иштер јеткилинче өткөн. Мындый јакылталар ажыра темиктирер аргалу: текстти, эрмектерди кычырып тура, эрмектерде баштаачы ла айдылаачыны табар. Эрмектердин грамматический төзөгөлөрин таап, тегин ле колболу эрмектерди ылгаштырып айдып берер.

Тогузынчы класста колболу эрмектердин бүдүмдерин (табышканду колболу, камаанду колболу, колбоочы јок колболу, колболу синтаксический биригүлерди) билерине, олардын колбошкон эп-аргаларын шиндеп табарына, оларды бой-бойынан ылгаштырарына таскаар темигү алары өдөт. Колболу эрмектерди керектү темдектери аайынча бөлип, түндештирерип, алгоритмдер аайынча ылгап билерине үредер.

Темдектезе: *Ирбизек бүркенген јуурканынын кырын ачып түнүк јаар көрөрдө, ай-карануй түн болды.* (И. Шодоев). (Камаанду колболу эрмек, эки эрмектен турган. Төс эрмек - Ай-карануй түн болды. Камаанду эрмек – Түн болды качан? - *Ирбизек бүркенген јуурканынын кырын ачып түнүк јаар көрөрдө. Ойин көргүзер кош эрмек.* Грамматический төзөгөзи – *Ирбизек көрөрдө.*

I) [...=өр=дө]¹, []²

эмезе

II) □¹

=өр=дө ↓ (качан?),

□²

2. Тышкартында јаткан тоормошты кезип јаратаны не де эмес, је кыска күнге моко кирееле кирелеп көр. (К. Төлөсов). (Табышканду колболу эрмек, эки тегин эрмектен турган. Баштапкы эрмек - *Тышкартында јаткан тоормошты кезип јаратаны не де эмес.* Грамматический төзөгөзи – *кезип јаратаны не де эмес. Экинчизи – Кыска күнге моко кирееле кирелеп көр.* Грамматический төзөгөзи – *кирелеп көр.* Эрмектер *је* деп табышканду удурлаштыраачы колбоочыла колбошкон.).

I) []¹, је []².

эмезе

II)

□¹, је □²

Колболу эрмектин бөлүктери кандый төрт эп-арганын болушыла (үннинг (интонациянын) болушыла, колбоочыларла, глагол-кожулталарла, улантыларла) колболыжар аргалузын чокум билип алар

Алтай литературанын урогында текстле иштеери

Тексттин ондайы аайынча куучындап билери, согында, сочинение ле изложение бичиирине болушту. Текстке жуук куучындардан озо, үренчиктер кемјүлерле таныжып, текстти куучындаарына белетенет. Белетениш ишке кирип труган эдилгелер:

- кычырары;
- план тургузаары;
- төс геройлорды ла олордын эткен керектерин шүүжери.

Алтай литературанын урокторында текстке жуук куучындаарын темиктирерге үредүчи башка-башка кемјүлер тузаланар аргалу.

Јаан класстарда тексттин ондайын јетиреринин структуразы:

- Текстте өткөн керектерди толо јетиргени;
- Автордын көрүмин јетиргени;
- Кыска јартамалдар кийдиргени;
- Цитаталар кийдиргени;
- Чүмдемелдин төс түлкүөр сөстөрүн тузаланганы.
- Кееркедим эп-аргаларды тузаланып, куучындаары.

Үредүчилер каа-јаа бир-эки үренчикке јетирү белетеп келзин деп јакылта берет. Эмдиги системно-деятельностный ууламјы аайынча төс темиктирер иштердин бирүзи: јетирүле иш. Алтай литературанын урокторында башка-башка бүдүмдү јетирүлерди тузаланары учурлу.

Билимчи И.Р. Гальпериннин айтканыла, јетирү үч бүдүмдү болор: айалгаларла, тоолорло, јерлерле, сюжеттин өдөр аайыла чокум јарт јетирү (фактуальный); бичиичинин көрүм-шүүлтезиле, чүмдемелде салынган төс шүүлтеле колбулу јетирү (концептуальный); кееркедим тексттин бултаарта берген терен шүүлтези (подтекстовый). Бу јетирүлерди ачары үренчикти бедренип билерине үредет.

Јетирү белетеер ишти ончо балдарга берер керек, онын учун бичиичи керегинде јетирүни бастыразы белетеер. Бичиичилердин биографиялары аайынча иш үренчиктерди билим бүдүмдү тексттерле иштеерине темиктирет.

Ўренчиктер биографияны кычырып, бичиичи керегинде эн учурлу шүүлтени чыгара бичип алар эмезе аңылу таблицага кийдирер деп якылта берер. Темдектезе, бичиичинин жүрүми керегинде жетирүни мындый таблицага кийдирер.

Бичиичинин ады-жолы	
Чыккан-өскөн жери	
Чыккан жылы	
Кайда үренгени	
Бичиктеринин ады	
Анылу жетирүлөр	
Түп шүүлте:	

Мында бичиичинин жүрүмин бүткүлинче көрбөй, кандый бир өйдин туркунына өткөн айалгаларды көрөр.

Кажы ла чүмдемелле таныжып тилдин кандый эп-аргалары тузаланылганын талдап айдып, жартап билери база жаан једим.

- 1) эпитет;
- 2) тундештирү;
- 3) олицетворение;
- 4) метафора;
- 5) параллелизм;
- 6) аллитерация;
- 7) эллипсис;
- 8) уйгаштыру;
- 9) экспрессивный катап айдыш (повтор);
- 10) фразеологизм;
- 11) укташ члендер;
- 12) кыйгылу эрмектер;
- 13) военно-тематический ле онон дө өскө лексика.

Кееркедим тексттерде тилдин кандый эп-аргаларын тузаланганын шиндеерге бу таблицаны жаантайын тузаланар. Ўренчиктер бойлары бу эп-аргаларды жартап бичип те алар аргалу.

Ўренчиктер бөлүктерле талдап алган, јурук јураган эрмектеринде тилдин кандый эп-аргалары тузаланылганын шиндеп, керелеп айдар. Јураган јуругына бойлары кыска үлгер чүмдеер эмезе јаркынду сөстөрлө текст тургузар.

Алтай литературанын урогында үренчикти кееркедим сөстин учурын жартап билерине үредери учурлу. Темдектезе, кеп сөстөрди үренгенде, бир

канча бөлүк үренчиктерге орус ла алтай кеп сөстөрдү берип, оларды түнөйи аайынча бир аай тургузар.

Мындый иштерди үредүчи бойы терен ондоп, үренчиктерге башка-башка бүдүм иштер ажыра бир аай берзе, бүдүртсе ижинде турулталар болор.

Тузаланатан литература

1. Амырова, Ж.И. Үренчиктин ижин баалаары: жаңы некелтелер ле эп-аргалар (Оценка достижений результатов обучающихся) // Сб. Современные подходы к оценке достижений школьников. – Горно-Алтайск, 2015. С. 94-95.
2. Амырова, Ж.И. Алтай тилдин урукторын тургузарынын аайы /Амырова, Ж.И. //Сб. «Современный урок в условиях введения ФГОС ООО» – Горно-Алтайск, 2016. С.16-20.
3. Амырова Ж.И., Абысова С.В., Шокшиланова А.С. Алтай Республиканын школдорунда баштамы текши үредүде 2-4 класстарда алтай тилле билгиринин чындыын бийиктедерине болушту методикалык ууламжылар // Сборник методических рекомендаций по актуальным проблемам обучения и воспитания – Горно-Алтайск, 2016. С.4-19.
4. Киндикова, Н.М. Вопросы алтайской литературы / Н.М. Киндикова. – Горно-Алтайск, 2016.
5. Орсулова, Т.Е., Кыныракова А.А. Изучение морфологии алтайского языка в 6-7 классах // Международный ежегодник «Языки и литературы народов Горного Алтая». – Горно-Алтайск, РИО ГАГУ, 2013. – С. 139-141.
6. Орсулова, Т.Е. Эмдиги алтай тил (колболу эрмек). Современный алтайский язык (сложное предложение) [Текст]: / Т.Е. Орсулова. – РИО ГАГУ: Горно- Алтайск, 2012. – 55 с.
7. Орсулова, Т.Е. Алтай тил (сосколбу, тегин эрмек, колболу эрмек). Алтайский язык (словосочетание, простое предложение, сложное предложение) [Текст]: учебное пособие / Т.Е. Орсулова. – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2014. – 170 с.
8. Сулукова, Н.Г. Школдо грамматикала ылгаарынын аайы (Порядок грамматического разбора в школе (методическое пособие) 5-9

- классы. /Н.Г. Сулукова – Горно-Алтайск, 2014. – 75 с.
9. Сегизинчи класстын «Алтай тил» үренер бичигине методикалык ууламжылар (Методические рекомендации к учебнику «Алтайский язык» 8 класс) / А.С. Шокшиланова, Н.Г. Сулукова – Горно-Алтайск, 2014. – 98 с.
 10. Тогузынчы класстын «Алтай тил» үренер бичигине методикалык ууламжылар (Методические рекомендации к учебнику «Алтайский язык» 9 класс) / А.С. Шокшиланова, Н.Г. Сулукова – Горно-Алтайск, 2015. – 98 с.
 11. Тыбыкова, А.Т., Черемисина, М.И., Тыбыкова, Л.Н. Синтаксис осложненного предложения в алтайском языке. 2 издание //монография /Тыбыкова А.Т., Черемисина М.И., Тыбыкова Л.Н. – Новосибирск, 2013 – 268 с.
 12. Тыбыкова, А.Т. Обращение в алтайском языке как один из способов моделирования коммуникативного пространства. // Теоретические вопросы алтайской грамматики. Горно-Алтайск, 2002 – С. 25-45.
 13. Тыбыкова, А.Т. Предложения, осложненные формой на Тv=гандый //Теоретические вопросы алтайской грамматики. Горно-Алтайск, 2002 – с.61-75.
 14. Этнокультурное образование: теоретические и методические аспекты // Сборник материалов Межрегиональной научно-практической конференции, посвященной 90-летию профессора Н.Н. Суразаковой – Горно-Алтайск, 2015. – 171 с.
 15. Родной язык в современном образовательном пространстве: теоретические и методические аспекты // Сборник материалов Межрегиональной научно-практической конференции, посвященной 90-летию профессора М.А. Барантаевой – Горно-Алтайск, 2017. – 98 с.

